

DOSSIER

EL PRIMER FRANQUISME

La Figueres de la postguerra^(*)

Per Albert Testart i Guri

Resum

La Figueres republicana i liberal derrotada el 1939 va patir una dura repressió durant la postguerra a causa del seu passat de fidelitat a les institucions democràtiques. Els efectes dels bombardejos del 1938 i 1939 tardaran anys a ser reparats. Per a tal efecte s'utilitzà mà d'obra captiva com a mètode de càstig pel seu posicionament polític durant el conflicte bèl·lic. Apart de la repressió física, dels afusellaments i de l'exili forçat, la població figuerenca va patir als anys quaranta un control ideològic, moral i material per part de les noves autoritats del règim, per les institucions del partit únic i per l'Església catòlica. La memòria històrica democràtica ha d'ajudar a situar aquests fets en el seu lloc i a construir espais comuns per a tota la ciutadania.

Paraules clau

Franquisme, postguerra, repressió

Abstract

The republican and liberal city of Figueres defeated in 1939 suffered a heavy repression during the postwar period because of its past loyalty to the democratic institutions. The damages of the 1938 and 1939 bombings would last years to be repaired. For the reconstruction, a workforce of prisoners was used as a method of punishment for their political adherences during the war. In the 1940, besides physical repression, executions and forced exile, the inhabitants of Figueres suffered the ideological, moral and material control of the regime's new authorities, of the only political party's institutions and of the catholic Church. The democratic historical memory has to help to situate these facts in their right place and to build common spaces for all citizens.

Keywords

Franco regime, postwar, repression

* Aquest escrit és el text que va ser llegit al Teatre Municipal El Jardí de Figueres el dia 20 de febrer del 2010 durant l'homenatge als empordanesos represaliats pel franquisme, organitzat per l'Ajuntament de Figueres i per la Generalitat de Catalunya en el marc dels actes del Memorial Democràtic. S'hi han afegit una sèrie de notes i bibliografia sobre la temàtica per contextualitzar correctament les idees exposades.

DOI: 10.2436/20.8010.01.25

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos, volum 41 (2010)
Albert Testart i Guri

Primer de tot voldria expressar el meu agraïment a l'organització d'aquest acte per haver pensat en mi per tal de fer cinc cèntims de la situació empordanesa un cop acabada la Guerra Civil. És tot un honor compartir amb tots vostès aquest homenatge a totes aquelles persones que varen patir les conseqüències d'haver lluitat, en temps molt difícils, per defensar les llibertats individuals i col·lectives d'aquest país.

Els que ens dediquem d'una manera o altra a la història tenim una certa responsabilitat en fer recordar correctament el passat a tothom. Un passat que a vegades no es correspon exactament amb la memòria. La memòria no deixa de ser un exercici estrictament individual però que sovint té una força testimonial més enllà d'on podrà arribar mai la història acadèmica. La història ens permet compartir i debatre els fets i les interpretacions, però la memòria ens mostra les vivències i ens les trasmet generacionalment cap al futur. Hem de fomentar, doncs, una memòria pedagògica que ens rescati de les agrors del passat i ens permeti un present més harmònic.

Tots els que hem nascut després de 1939 hem portat incorporats als nostres gens una gran dosi de memòria d'aquells anys. Per tots, dolorosa. Per molts, els que ens hem sentit hereus dels derrotats, perquè no ho van ser tots, hi hem incorporat una certa memòria d'arrel democràtica. Una arrel que prové de molts esperits anònims que la realitat social del país no sempre ha valorat en la seva justa mesura.

És per aquest motiu, que actes com el d'avui ens han d'ajudar a ressituar, més val tard que mai, una certa justícia històrica. Una justícia històrica que el sofriment acumulat de molts anys ha d'ajudar-nos a entendre aquella crida que el poeta Maragall, en unes circumstàncies històriques diferents i referint-se exclusivament a Barcelona, va llençar el 1909 a qui el volgués escoltar tot demanant una Ciutat del Perdó. Era una demanda per a una Ciutat del Perdó en contrast a una Ciutat de la Bombes. Era una pregària, en paraules seves, de "Caritat per tots!", per tots aquells a qui cromàticament qualificà de blancs, negres i rojos. A tots sense excepció. No ho va aconseguir.⁽¹⁾

Trenta anys després, una altra ciutat, la nostra, Figueres, tampoc no va tenir perdó. Ni tant sols pau ni pietat, com agònicament havia demanat el president de la República, Azaña.

Figueres, i tot l'Empordà sencer, van viure el final de la Guerra Civil, la retirada republicana de fet, en primera línia. Centenars de milers de persones varen passar per la nostra ciutat camí de l'exili. Buscant un refugi d'una segura repressió per part del nou règim que ja s'estava configurant a la resta

1. Vegeu BENET, Josep, *Maragall i la Setmana Tràgica*, Barcelona, Edicions 62, 2009.

de la península des de 1936. A més a més, l'aviació franquista va intensificar durant aquelles primeres setmanes de 1939 les seves accions al cel empordanès, convertint Figueres en una de les ciutats catalanes, juntament amb Lleida, Barcelona i Granollers, amb més morts i devastació a causa dels bombardejos de tot el conflicte bèl·lic.

El 8 de febrer, tal com el nomenclàtor ho va recordar permanentment durant quaranta anys, varen entrar les tropes franquistes a Figueres. Al cap de dos dies arribaren a la ratlla fronterera amb França. Com va titular el setmanari falangista *Ampurdán* en commemorar-ne el quart aniversari, aquell fou el dia en què “*Figueras volvió a España*”.⁽²⁾ Una Espanya certament diferent a aquella Espanya *República de trabajadores* que indicava la Constitució de 1931 i més diferent encara a aquella que va possibilitar una Catalunya autònoma.

Com algú va dir amb gran encert, el franquisme va convertir Espanya en una immensa caserna. És a dir, va aplicar la lògica de la victòria militar a tota la seva acció política. Figueres, símbol de ciutat republicana i liberal va patir en la seva carn l'acció repressora a causa del seu recent passat.

A la mateixa Rambla va tenir la seu la *Comisión Clasificadora de Prisioneros y Presentados*. Un organisme, que com el seu nom indica, realitzava informes de tota aquella gent detinguda per la seva fidelitat al règim republicà o bé, que tornava després d'una breu estada a França. Al carrer Progrés, prop de l'estació de tren, es va habilitar un vell magatzem, anomenat la Carbonera a causa de les activitats que s'hi havien dut a terme anteriorment, per tal de convertir-lo en un centre de concentració. Un espai tancat que hagué d'ampliar-se a l'exterior mitjançant filferrades. Milers de presoners passaren en ínfimes condicions humanes per la Carbonera amb destí als diferents camps de treball de tota la península: especialment Reus, però també Miranda de Ebro i molts d'altres. Moltes d'aquestes condicions pèssimes, que atentaven contra el mínim dels drets humans, les coneixem avui per informacions elaborades per l'ambaixada britànica, papers que en destaquen el gran odi als vençuts que s'hi destil·lava.

Però la pèrdua de la llibertat i de les mínimes dignitats humanes només eren un primer graó de la repressió. Més de cent altempordanesos, quinze dels quals figuerencs, perderen també el seu bé més preuat, la vida. Per la seva ubicació propera a la frontera, molts membres de partits, sindicats o associacions afins a la República pogueren exiliar-se amb relativa facilitat, més que en d'altres contrades on els afusellaments foren percentualment molt més alts. La majoria d'aquest empordanesos foren ajusticiats el mateix any

2. “A los cuatro años que Figueras volvió a España”, *Ampurdán*, núm. 19, de 3 de febrer de 1943, pàg. 4.

1939, però el 1944 encara trobem un cas d'un figuerenc afusellat i el 1945 un altre més: signe que la voluntat repressora formava part de l'ADN del règim.⁽³⁾

La majoria d'aquestes persones assassinades, en nom de la *justicia al revés*, eren nascuts a la comarca. Alguns, però, que havien format part de les forces de l'ordre públic lleials a la voluntat expressada a les urnes el febrer del 1936, eren d'origen andalús. Joves i vells, casats i solters, de totes les professions (tot i que per la naturalesa de la comarca, la feina de pagès n'era la majoritària) varen patir l'odi del vencedor. La pena de mort s'acomplia generalment a Girona, al cementiri, però els judicis (en realitat consells de guerra sumaríssims) en alguns casos se celebraven a la sala de plens de l'ajuntament figuerenc. Una clara voluntat, doncs, d'escarment i d'exemple públic. Fou el cas de Miquel Peronella, anarquista, exregidor figuerenc i president del Comitè de Guerra, que després d'haver-se exiliat a França fou detingut per la Gestapo durant l'ocupació nazi i extradit a Espanya. Un cas més que denota l'*entente* entre ambdós règims totalitaris que intercanviaven contínuament fugats d'un costat i altre de la frontera.

L'historiador Jordi Guixé ens ha aportat documentació concreta d'aquest cas del polític figuerenc. Permeteu-me que us en faci una breu lectura d'un informe policíac: *"El comisario que suscribe se puso en contacto con las autoridades alemanas de ocupación de la zona que fue zona libre francesa, aprovechando las buenas relaciones personales y profesionales existentes entre dichas autoridades y esta jefatura, para que procedieran aquéllas a localizar a todos aquellos elementos que se consideren deudores a la justicia de nuestra patria y me fuesen entregados (...) Dichas autoridades de ocupación se mostraron dispuestas a darme todo género de facilidades, dado el espíritu de colaboración que existe entre ellas y la policía española, haciendo honor a esa reciprocidad, el día veintinueve de marzo último fue entregado en los límites fronterizos (Perthús), el antes anotado Miguel Paronella Furquet"*.⁽⁴⁾ Calia portar, doncs, la por arreu, per al vençut no hi podia haver escapatòria. Cal recordar també que la deportació no es feu només cap al sud, d'altres acabaren la seva vida als camps de treball i d'extermini nazis.

Hem parlat abans de la Carbonera, tanmateix, no va ser l'únic centre de detenció a nivell local. El Castell de Sant Ferran també va fer funcions penitenciàries, encara que s'especialitzà en custodiar presoners militars i detinguts a causa sobretot del contraban, és a dir, delictes en última instància fiscals. Tot i que sovint per necessitats de pura supervivència.

3. SOLÉ I SABATER, Josep Maria, *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*, Barcelona, Edicions 62, 1985, pàg. 338-347.

4. GUIXÉ, Jordi, "Diplomàcia i repressió. La persecució hispanofrancesa de l'exili republicà", a *Segle XX*, 2008, pàg. 98.

El tercer indret de reclusió figuerenc fou la presó. Gràcies a la recent catalogació del seu fons sabem que durant el 1939 hi passaren en un moment o altre 2.048 persones. Els anys següents les xifres no baixen, al contrari.⁽⁵⁾ El 1943 arriba al seu màxim amb 3.290 presoners fixats, si bé és cert que una part important eren estrangers que fugien del feixisme alemany per caure al feixisme espanyol. El nombre d'internats era tan alt que es necessitaren voluntaris civils per suplir la manca de funcionaris. Apareix, doncs, el que podríem anomenar franquisme civil. O dit en termes francesos, la Figueres de Vichy. No obstant, a partir de 1944 i durant la resta de la dècada s'anirà regulant a poc poc i les xifres ja seran molt menors: el 1950 i en un context diferent només hostatjarà 180 persones.

El desembre de 1942 es tanca definitivament la Carbonera com a centre de concentració de primera instància. Però ja des del novembre de 1939 tenim constància de l'existència a Figueres d'un altre fenomen repressiu: els batallons de treballadors. Cal recordar que per efectes dels bombardejos de l'aviació franquista molts edificis i infraestructures públiques de la ciutat havien sofert gran danys materials, alguns irreparables. A la comarca moltes obres públiques també havien desaparegut a causa de l'estratègia de l'exèrcit republicà en retirada. Com deia la premsa oficialista, en aquests llocs s'hi havien sentit els *“estragos producidos por la Guerra de Liberación”*.⁽⁶⁾

La solució del règim fou la creació d'aquests batallons de treballadors⁽⁷⁾ que complien la funció penal, la d'adoctrinament en els ideals del règim i la de contribuir amb mà d'obra barata a la reconstrucció del país. Les condicions de treball imposades a tots aquest *desafectos* eren deplorables, per més que la propaganda volgués fer creure el contrari. Vegin com ho explica el setmanari *Ampurdán*:

“Los penados perciben un jornal que aumenta según el número de hijos. El penado puede retener para sus gastos una pequeña parte de su jornal: el resto es enviado mensualmente a su familia. (...) No les falta a esos obreros su ración diaria de pan, un pan excelente. Pueden además recibir visita de sus familiares, y no es raro ver en Llers a personas que con este motivo han hecho un largo viaje. En esas ocasiones la dirección es magnánima y concede a los trabajadores varias horas de permiso, o un día si es necesario, para que

5. Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà: Any 1940, 1.914 fitxes; any 1941, 1.376 fitxes; any 1942, 1.888 fitxes.

6. “La obra de la Oficina Comarcal de Regiones Devastadas de Figueras”, *Ampurdán*, núm. 90 de 14 de juny de 1944, pàg. 5.

7. Per a una informació detallada sobre el tema, vegeu: CLARA, Josep, *Esclaus i peons de la Nueva España. Els batallons de treballadors a Catalunya (1939-1942)*, Girona, CEHSG, 2007; o en to més divulgatiu, LAFUENTE, Isaías, *Esclavos por la patria*, Madrid, Ediciones Temas de Hoy, 2002.

los penados puedan pasar una jornada con su esposa o sus hijos. (...) Es imposible dar a una población penal que redime su pena con el trabajo un trato más humano, más cristiano”.⁽⁸⁾

Del batalló de Figueres s'escaparen cinc penats i del de Darnius, més proper de la frontera, trenta-dos.

Des del juny de 1940 a Figueres funciona la *Oficina Comarcal de Regiones Devastadas* que, en certa mesura, controla la feina d'aquests batallons. Es varen reconstruir, doncs, algunes obres públiques de la comarca: el poble de Llers, Port de la Selva, Colera, el pont de Sant Pere Pescador, Darnius, Agullana, Sant Miquel de Fluvià... Fins i tot a les ruïnes d'Empúries en tasques a la major glòria de la propaganda de l'arqueologia oficial del franquisme.⁽⁹⁾ A Figueres mateix col·laboraren en la reconstrucció del castell,⁽¹⁰⁾ de l'església parroquial, l'hospital o l'edifici de correus. Poca recerca s'ha fet d'aquest tema. Només coneixem oficialment, i encara de forma aproximada, la xifra de penats que treballaven a Llers, 160 (a part de 20 *obreros libres*).

Aquest ús dels presoners de guerra en feines de reconstrucció arribà a integrar-se tant en l'esperit dels sectors guanyadors, que anava més enllà de les pròpies jerarquies del règim. El franquisme civil també formava part de la repressió, el que podríem anomenar terror blanc. Com podríem catalogar sinó l'escrit que des de la direcció de la biblioteca figuerenca s'envia a Girona i en el qual s'informa dels problemes estructurals de l'edifici i la manca de recursos propis per arreglar-ho? La solució: “*¿No podría utilizarse la colaboración de esos batallones de trabajadores o el servicio de prestación personal?*”.⁽¹¹⁾ En definitiva, l'ús indiscriminat i immoral del vençut. La idea de la seva completa despersonalització arribava a tota la societat. Creava una gran xarxa de complicitat.

De complicitat i de l'altra cara de la moneda, el sotmetiment. Vegin com es defineix a si mateixa una dona que demana per al seu fill un premi a la virtut que donava cada any l'Escola d'Arts i Oficis: afirma que el pare “*presta sus servicios de soldado en el Campo de Concentración*”.⁽¹²⁾ Com si d'un ofici es

8. “La obra de Regiones Devastadas en el Ampurdán”, *Ampurdán*, núm. 8 de 19 de novembre de 1942, pàg. 9.

9. Vegeu GRACIA ALONSO, FRANCISCO, “Arqueología de la memoria. Batallones disciplinarios de soldados-trabajadores y tropas del ejército en las excavaciones de Ampurias (1940-1943)” a SOBREQÜÉS, Jaume; MOLINERO, Carme; SALA, Margarida (Coord.), *Una inmensa prisión: los campos de concentración y las prisiones durante la Guerra Civil y el franquismo*, Barcelona, Crítica, 2003, pàg. 37-60.

10. DIAZ CAPMANY, Carlos, “Obres del castell de Sant Ferran després de la voladura de l'any 1939” a *Annals de l'IEE*, núm. 33, 2000, pàg. 167-189.

11. Carta datada el 19 de desembre de 1939. Arxiu Històric de Girona, Fons de la Diputació de Girona, Biblioteca de Figueres, 1931-1960, lligall 2817/5.

12. Arxiu Fundació Clerch i Nicolau (sense catalogar).

tractés, tot per poder sobreviure a la misèria imposada. O per poder assistir als mejadors de l'*Auxilio Social* en què calien els informes pertinents; observin l'informe preceptiu del capellà en què nega el dret a l'alimentació a una senyora tot indicant que "*no cabe dudar sobre la pobreza de x y de su familia (...) però la moralidad de esta señora está en entredicho*". Un *Auxilio Social* que a Figueres, el febrer de 1943, encara repartiren 5.880 racions.

L'espoli, el desterrament interior, el racionament, el pacte de la fam, depuracions, delacions o dificultats d'inserció laboral eren altres de les penúries quotidianes de la Figueres derrotada. O d'altres de més subtils que arribaven a les mateixes consciències i conviccions íntimes de les persones i de les minories. Així, la nit del 6 al 7 de març de 1948, la capella protestant del carrer Pou Artesà (havia pogut obrir el 1945 després d'un permís per celebrar cultes privats) fou objecte d'assalt premeditat que es concretà amb pintades insultants i anònims carregats d'amenaques. Tot per no seguir la fe oficial catòlica en versió nacional. També, a la porta del vell teatre, un cartell afirmava aquells dies: "*El protestantismo es enemigo de España. Guerra al protestantismo*". Pensen, que a les alçades de 1963, encara tenim el testimoni d'un enterrament protestant gairebé clandestí que és seguit atentament i controlat per la policia.⁽¹³⁾

Per no parlar també de la maçoneria, eradicada de la comarca (Miquel Pla, fortianenc pertanyent a la lògia de Figueres fou afusellat el 1939). La repressió judeomaçònica és objecte de les més delirants obsessions del règim. Un informe de 1947 identifica una dotzena de maçons a Figueres que en realitat eren majoritàriament col·laboradors del franquisme, fins i tot hi havia un exalcalde recent.⁽¹⁴⁾

L'ocupació de l'espai públic per part dels vencedors, els rituals anuals del *Día de la Liberación* o fets, a simple vista més intrascendents, eren motiu també de demostració del nou ordre que s'estava imposant. En ocasió del mandat de reconstrucció de les creus de terme, podem llegir al setmanari falangista local una gran lliçó de memòria històrica: "*Nuestro Ampurdán tiene con esta disposición no sólo el deber material de cumplirla, sino el moral. Comarca que en general ha llevado sobre si la fama y el estigma del laicismo, tiene ocasión propicia para demostrar que ha sabido sacudirse de aquel yugo que inspiraba su vida*".⁽¹⁵⁾

13. CLARA, Josep, *Els protestants*, Girona, Diputació de Girona/Caixa de Girona, 1994, pàg. 70-73. Vegeu també: CLARA, Josep, "Protestantisme i republicanisme a l'Empordà. El paper de Lluís López-Murray", a Col·loqui Internacional "Revolució i Socialisme" UAB, Barcelona, 1989, pàg. 37-48.

14. CLARA, Josep, *Els fills de la llum. Els francmaçons de les comarques gironines (1811-1987)*, Carles Vallés Editor, Figueres, 1988, pàg. 111-113.

15. "Cruces de término", *Ampurdán*, núm. 74 de 23 de febrer de 1944, pàg. 1.

La voluntat del règim d'entrar en la vida privada de les persones era contínua i afectava tots els camps possibles. No només d'aquells que havien participat, passivament o activa en la defensa de la República. També als seus fills, a les noves generacions. Amb la intenció explícita d'aconseguir una "reconstrucción espiritual de nuestro país". Així, s'afirmava per part de les noves autoritats: "Después de terminada la guerra, el Gobierno Español se encontró con un grave problema. Muchos padres de familia tuvieron que ser encarcelados (com si fos una necessitat) para rendir la condena por sus delitos cometidos, pero Su Excelencia no quiere que estos hijos paguen la culpa de sus padres, porque hay un principio de justicia social y caridad cristiana, que nos enseña que los hijos no tienen que pagar las culpas de los padres. Basándose en este principio es donde inició esta gran obra el Patronato en bien y protección de los hijos y familiares de los reclusos".⁽¹⁶⁾ Es refereix al Patronato de Redención de Penas y subsiguiente protección de hijos y familiares de los reclusos que la seva Junta Local a Figueres es va constituir el primer de novembre de 1942 amb membres civils i eclesiàstics. Des de la nostra ciutat es duïen els nens a Girona a la Casa de la Misericòrdia, el funcionament econòmic de la qual es basava amb la retenció dels sous dels presos que treballaven en empreses. Un altre espai d'explotació de la mà d'obra "cautiva".

El franquisme va iniciar un immens procés per legitimar-se per la força però també, com acabem de veure, per introduir-se als esperits dels seus súbdits. Gairebé set-cents empordanesos varen haver de passar per un *Tribunal de Responsabilidades Políticas*. Per exemple, Josep Puig Pujades o Alexandre Deulofeu. Un Tribunal del qual, amb sort, en sortien només atemorits.

Aquesta por va ser realment el factor clau de la pèrdua de la llibertat. Però la por, si no s'acaba convertint en amnèsia i s'evita el perill de trasmetre-la, pot desaparèixer. Ha gairebé desaparegut. Per això, la memòria, una memòria assumida democràticament per tothom, és la força clau de tot procés d'alliberament i de recuperació de la identitat: sense memòria no existim.

Si no lluitem tots contra aquesta por, no assumirem el llegat de tots els que ens van portar l'esperança del nostre present. D'aquesta manera, voldria acabar amb uns versos d'una cançó de Raimon de 1968, l'any en què vaig néixer, quan encara la gran por no havia acabat:

Contra la por la vida
contra la por és l'amor
contra la por som nosaltres
contra la por, sense por.

16. "La gran obra del Patronato de Redención de Penas por el Trabajo", *Ampurdán*, núm. 18 de 27 de gener de 1943, pàg. 5.